

8. Abdalkader M, Guermazi A, Engebretsen L, Roemer FW, Jarraya M, Hayashi D, et al. (2020). MRI-detected spinal disc degenerative changes in athletes participating in the Rio de Janeiro 2016 Summer Olympics games. *BMC Musculoskeletal Disorders*, № 21 (1). P. 45.
9. Aggrawal N.D, Kaur R, Kumar S, Mathur D.N. (1979). A study of changes in the spine in weightlifters and other athletes. *Br J. Sports Med.*, № 13, pp. 58-61.
10. Aicale R, Tarantino D, Maffulli N. (2018). Overuse injuries in sport: a comprehensive overview. *Journal of Orthopaedic Surgery and Research*, № 13. P. 309.
11. International Ethical Guidelines for Health-related Research Involving Humans. Geneva: Council for International Organizations of Medical Sciences (CIOMS); 2016.
12. Hangai M et al. (2009). Lumbar Intervertebral Disk Degeneration in Athletes. *Am Journal Sports Med.*, № 37, pp. 149-155.
13. Hasegawa T, Katsuhira J, Oka H, Fujii T, Matsudaira K. (2018). Association of low back load with low back pain during static standing. *Public Library of Science One*, № 13(12): e0208877,
14. Kartal A, Yildiran I, Senköylü A, Korkusuz F. (2004). Soccer causes degenerative changes in the cervical spine. *Eur Spine Journal*, №13, pp. 76-82.
15. Malandrino A, Noailly J, Lacroix D. (2011). The Effect of Sustained Compression on Oxygen Metabolic Transport in the Intervertebral Disc Decreases with Degenerative Changes. *PLoS Computational Biology*, № 7 (8).
16. Purcell L. (2009). Causes and prevention of low back pain in young athletes, Canadian Paediatric Society, Paediatric Sports and Exercise Medicine Section. *Paediatrics & Child Health*, Volume, № 14(8), pp. 533-535.

DOI: [https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series15.2024.7\(180\).33](https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series15.2024.7(180).33)

УДК: 796.41/77.01.09/373"18"(477)

**Салтан Н. М.**  
кандидат історичних наук, доцент  
Харківська державна академія фізичної культури, м. Харків  
[orcid.org/0000-0001-9772-8804](https://orcid.org/0000-0001-9772-8804).

#### ЕВОЛЮЦІЯ ВИКЛАДАННЯ ГІМНАСТИКИ У ПОЧАТКОВІ ТА СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧ. ХХ ст.

**Салтан Н. М. Еволюція викладання гімнастики у початковій та середній школі підросійської України в другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст.** В статті досліджується вплив військового середовища на розвиток фізичного виховання у навчальних закладах. Фізичне виховання набуло загальної спрямованості, орієнтуючись на розвиток фізичних якостей та зміцненні здоров'я учнівського контингенту. Підкреслюється важливість розгляду гімнастики як окремого компонента фізичного виховання, що входив до системи фізичної культури на етапі її інституалізації. Гімнастика, спочатку факультативна, стала обов'язковою дисципліною у 1889 р. Влада лобювала її введення тому, що розглядала молодь як основу майбутніх збройних сил. Військові кола поряд з освітянськими були дотичними до управління та функціонування фізкультурно-спортивного руху в країні. Не належна увага до фізичного виховання в закладах системи освіти, а також той факт, що більшість дітей шкільного віку залишалися за межами навчальних закладів мали наслідком недостатню кількість фізично підготовлених солдатів відповідно до мілітарних потреб держави.

**Ключові слова:** фізичне виховання, гімнастика, середня школа, початкова школа.

**Nataliia Saltan. The evolution of teaching gymnastics in primary and secondary school in Russian-controlled Ukraine in the second half of the nineteenth – at the beginning of the twentieth century.** In the article examines the influence of the military environment on the development of physical education in educational institutions is studied. Military needs played a decisive role in the choice of priorities for physical education. In secondary and primary school, physical education acquired a general orientation, which consisted in the development of physical qualities and strengthening the health of the student contingent. For a long time, gymnastics was taught optionally in civilian educational institutions, having received the status of a compulsory discipline in 1889 year in men's gymnasiums and real schools. In primary school, military gymnastics acquired compulsory status at the beginning of the twentieth century. Four stages of development of gymnastics in secondary school have been allocated, considering changes in approaches to physical education, which have identified the periodicity of dominance of military gymnastics and general physical training. The state, because young people are the basis of the future armed forces, tried to introduce elements of military gymnastics into educational programs and introduce compulsory teaching of the subject. During the study period, the Ministry of War and the Ministry of Public Education modernized the means, methods and forms of conducting classes to improve physical fitness. Weak methodological, material and technical support and problems with teaching staff did not make it possible to fully implement this idea in civilian educational institutions. Inadequate attention to physical education in educational institutions, as well as the fact that most school-age children remained outside educational institutions, resulted in an insufficient number of the army.

**Keywords:** physical education, gymnastics, secondary school, primary school.

**Постановка проблеми.** У другій половині XIX ст. розпочався процес інституалізації фізкультурно-спортивного руху. Він характеризується появою спортивних товариств та гуртків, проведенням регулярних спортивних змагань з різних видів спорту, відродженням олімпійського руху, впровадженням фізичного виховання в освітню систему, зародженням професійного спорту тощо. Розгляд та вирішення педагогічних завдань в фізичному вихованні дозволяє виділити три основні напрями: загальний, спортивний та професійний. Загальний напрям представлений гімнастикою став складовою частиною шкільних освітніх програм, а також важливим компонентом фізичної підготовки у скаутських та сокольських організаціях. Термін "гімнастика", яким широко користувались в ті часи, слід розуміти як синонім до поняття "фізична культура". В подальшому в цій статті ми будемо розглядати термін гімнастика в такому ж значенні. Загально визнаною є думка про обумовленість процесу становлення та розвитку фізичної культури суспільно-політичними подіями, а саме зовнішніми та внутрішньополітичними протистояннями.

**Аналіз літературних джерел.** Серед численних історичних та педагогічних досліджень, присвячених темі становлення системи фізичного виховання в освітніх закладах Російської імперії варто відзначити ті, що частково розкривають вплив мілітарних потреб та суспільних настроїв на процес становлення системи фізичного виховання у початковій та середній школі підросійської України другої половини XIX – початку XX ст.

Серія статей та підручник В. Вербицького присвячені дослідженню еволюції фізкультурного руху Херсонської губернії з 1864 по 1917 рік; в роботах детально розглянуті організаційні, методичні аспекти та зміст фізичного виховання в гімназіях та реальних училищах краю [3, 4, 5].

В дисертаційному дослідженні А. Бондарь розглянуто засади формування системи фізичного виховання в слобожанських гімназіях, досліджено динаміку впровадження гімнастики в шкільну практику та розглянуто механізм створення необхідних умов для ефективного функціонування навчально-виховного процесу та реалізації завдань фізичного виховання у середній школі [1].

Серед небагатьох статей присвячених фізичному вихованню у "народних училищах", варто відзначити наукову розвідку, Н. Соколової, яка здійснила загальний історичний огляд становлення й запровадження початкової військової підготовки як обов'язкової навчальної дисципліни в початкових школах Російської імперії. [9]

На основі широкого кола джерел, як опублікованих, так і архівних, Ю. Черпак доводить, що з 1870-х років і протягом перших десятиліть XX століття у середніх навчальних закладах підросійської України гімнастика викладалася як засіб фізичного розвитку учнів, що фактично визнавалося її профілюючим видом вправ для тілесного здоров'я та розвитку. Водночас, він відзначає роль прогресивної громадськості, особливо лікаря Анохіна та спортивних товариств у цьому процесі, а також звертає увагу на причини, що вплинули на становлення системи викладання гімнастики. [11]

В наукових роботах Т. Дибі, Г. Приходько Г. Левітаса проаналізовано внесок П. Лесгафта, О. Бутовського та О. Анохіна у вирішення проблеми професійної підготовки фахівців фізичного виховання в Російській імперії [6, 7, 8].

**Метою статті** є з'ясування того як мілітарні державні потреби та військове середовище вплинули на розвиток шкільного фізичного виховання в Російській імперії.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Система фізичного виховання знаходиться у постійній взаємодії з іншими сферами суспільного життя: економікою, культурою, наукою та політикою. Вона є не лише проявом суспільних відносин, але й реакцією на події-виклики, що виникають в суспільстві на даний час. Її розвиток на теренах Російської імперії був обумовлений низкою причин. По-перше, практичними суспільними потребами. Найбільшим бенефіціаром та ключовим учасником освітньої системи була держава. Державні органи мали владу та можливості для реформування, виходячи передусім з мілітарної потреби, а саме через піклування про стан здоров'я молоді як потенційної мілітарної спільноти та необхідність формування загальних фізичних якостей таких як спритність, сила, швидкість, витривалість для підготовки до військової служби. По-друге, на процеси розбудови системи впливав суспільний дискурс про важливість і необхідність фізичного виховання та занять спортом. Прогресивна громадська спільнота, передусім освітяни та лікарі, активно долучались до обговорення питань важливості фізичного здоров'я підрастаючого покоління та шляхів його збереження.

Європейські системи національного фізичного виховання почали формуватися в першій половині XIX ст. переважно через необхідність мати фізично підготовлене та витривале військо. Піонерами в цій царині стали Пруссія (німецька система фізичного виховання), Швеція та Франція. Як зазначають С. Степанюк, О. Гречанюк, І. Маляренко, В. Ткачук в своєму підручнику "Історія фізичної культури": усі ці системи були гімнастичними, оскільки саме гімнастика давала можливість тренувати різні частини тіла, навчала конкретним рухам і навичкам, а також більш за все відповідала способу ведення бою в ті роки [10].

Вирішальну роль у виборі пріоритетів фізкультурної освіти в середніх навчальних закладах цього періоду відіграла військова реформа 1863-1874 рр., що була обумовлена поразкою Російської імперії в Кримській війні 1853-1856 рр. Прийнято вважати, що союзники виграли завдяки застосуванню досконалішої стрілецької зброї. Одним з основних завдань військової реформи Олександра II було збільшення чисельності підготовленого до бойових дій війська. Офіцери та солдати повинні були швидко долати перешкоди та відстані, влучно стріляти тощо. Зросла роль фізичної підготовки офіцерського складу через те, що саме на офіцерів через нестачу професійних інструкторів покладалось завдання займатися фізичною підготовкою з солдатами. Збільшився кількісний рядовий склад армії через введення в 1874 р. загальної військової повинності замість рекрутських наборів. Український дослідник Ю. В. Черпак, ілюструючи масштаб проблеми наводить думку відомого діяча у галузі фізичного виховання молоді лікаря О. К. Анохіна про те, що "Здоров'я та фізичний розвиток призваних для відбуття військової повинності безперервно і дуже значною мірою погіршується по всій Росії". На підтвердження таких думок Анохін навів статистичні дані, зібрані з 50 губерній. Так, за період 1874-1883 рр. було забраковано 6,4% призовників, у 1884-1894 рр. – 7,7%, у 1894-1904 рр. – 10,3%. Як підсумовує

О. Анохін: "Вищенаведені цифри краще будь-яких слів змушують людину зі здоровим глуздом зізнатися в безвідрадної вітчизняної картини розвитку фізичних вправ і спорту" [11].

Військове відомство було дотичним до формування навчальних програм та видання методичної літератури. Показовим прикладом була діяльність генералів М. І. Драгомирова та О. Д. Бутовського. Так, програма з гімнастики, розроблена О. Д. Бутовським стала єдиною офіційною основою, де були зазначені цілі та методи фізичного виховання, методика проведення занять та санітарні вимоги до них.

Військові кола поряд з освітянськими були дотичними до управління та функціонування фізкультурно-спортивного руху. На початку ХХ ст. фізичне виховання та спорт управлялися двома відомствами: Міністерством народної освіти та міністерством військових справ, але сам суспільний спортивний рух не мав єдиної системи управління. 11 червня 1913 р. для управління та координації діяльності державних, освітніх та громадських організацій було створено Канцелярію головного спостерігача за фізичним розвитком населення Російської імперії, першого керівного органу з розвитку фізичної культури та спорту. Його головою став почесний голова Російського олімпійського комітету генерал В. М. Воейков. В лютому 1914 р. для складання розрахункових відомостей Міністерства фінансів на розвиток фізичного виховання та спорту було утворено Тимчасову раду зі справ фізичного розвитку народонаселення Росії. До цих органів увійшли представники міністерств, що керували навчальними закладами, голова Російського олімпійського комітету.

В Україні налічувалось сорок п'ять різновидів початкових шкіл: земські, міністерські (відомчими), міські, залізничні, фабричні, парафіяльні (церковно-парафіяльними), приватні та інші. Система середньої освіти у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. була представлена класичними гімназіями, реальними училищами.

Починаючи з 60-70-х років ХІХ ст. фізичне виховання впроваджується в системі початкової, середньої та вищої освіти Російської імперії.

Протягом довгого періоду гімнастика не була включена до переліку обов'язкових предметів у в закладах початкової освіти. Циркуляр Міністерства народної освіти №10536 вводив гімнастику як обов'язковий предмет в усіх чоловічих навчальних закладах міністерського підпорядкування, але в позаурочний час. Водночас, у початковій школі проведення уроків з гімнастики було передбачено лише для тих закладів, де була можливість забезпечити організацію занять.

Початкові школи або "народні училища" створювалися державними, регіональними та громадськими установами, а також приватними особами, що зумовило зміст шкільних програм, засновники часто не були зацікавлені в тому, щоб відволікатись від основної мети: надання елементарних знань. Відсутність умов для занять гімнастикою та неусвідомленість суспільства важливості збереження здоров'я з дитячого віку та мілітарних запитів держави призвели до того, що гімнастика в початкових школах в другій половині ХІХ ст. майже не викладалась. Звіт директора народних училищ Херсонської губернії за 1898 рік підтверджує висновок, гімнастика викладалась лише у 7,5% початкових шкіл губернії. [3].

Проаналізувавши процес впровадження гімнастики у початкових школах Російської імперії., Наталія Соколова відзначає, що на початку ХХ ст. в виникла громадська дискусія щодо доцільності введення гімнастики або військового вишколу, зважаючи на невдоволення центральною владою в самій імперії, адже селянство становило основну частину населення країни, зважаючи на можливі ризики соціальної революції [9]. Міністерство народної освіти лише у 1908 р. приймає рішення щодо впровадження уроку гімнастики та військового строю в початкових школах під керівництвом запасних ті відставних унтер-офіцерів, для чого було спеціально розроблено Програму навчання військовій справі в початкових училищах. Ці заняття були спрямовані на підготовку дітей до військової служби та на патріотичне виховання школярів.

Протягом 60-х – 80-х рр. ХІХ ст. міністерство освіти видало ряд постанов, в яких вводило фізичне виховання для різних типів закладів початкової та середньої школи. Факультативний характер фізичної культури було передбачено рядом урядових постанов. "Устав гімназій та прогімназій" (1864 р., 1871 р.), "Положення про жіночі гімназії та прогімназії" (1870 р.), "Устав реальних училищ" (1872 р.).

Обов'язковим предметом фізичне виховання у формі уроків гімнастики стало для чоловічих навчальних закладів лише з 1889 року. Для жіночих навчальних закладів, крім навчальних закладів підпорядкування Відомству установ імператриці Марії (навчальних закладів для дітей з особливими потребами) фізичне виховання не стало обов'язковим, воно проводилось у формі уроків танців або уроків гімнастики.

Протягом тривалого періоду в школах Російській імперії викладання гімнастики здійснювалось без урядової програми, натомість викладачі використовували авторські програми або змішували елементи окремих програм. В доповнення до циркуляра про введення гімнастики як обов'язкової дисципліни було розроблено "Інструкцію для викладання гімнастики в чоловічих навчальних закладах" – першу реальну спробу стандартизувати програмні вимоги з метою поліпшення фізичної підготовленості учнів та як засіб попередньої військового вишколу. Тут було визначено мету фізичного виховання, методи навчання та перелік рекомендованих фізичних вправ: стройові, загальноорозвиваючі, вправи з рухомими снарядами, вправи на снарядах, біг, стрибки, рухливі ігри. Про увагу до військової складової свідчить той факт, що група стройових вправ повинна була проводитися за статутом про стройову піхотну службу.

Повільність процесу введення гімнастичних вправ до навчального процесу освітніх установ була викликана недостатньою кількістю кваліфікованих викладачів фізкультури, поганим програмно-методичним і особливо матеріально-технічним забезпеченням.

В Одеському навчальному окрузі за 18 років у період з 1864 до 1882 рр. гімнастику і танці в середньому викладали (лише в половині) в 60% чоловічих і 58 % жіночих середніх навчальних закладах. Причинами цього були відсутність кваліфікованих викладачів фізкультури, програмно-методичного і матеріально-технічного забезпечення [4].

Значно краще була поставлена справа фізичного виховання в Харківському навчальному окрузі: на 1893/94 навч. рік у 87.5% гімназій округу викладалися гімнастика та танці. Танці переважно у жіночих, а гімнастика у

чоловічих гімназіях. А. С. Бондарь, яка досліджувала процес становлення фізичного виховання гімназистів Слобожанщини пояснює великий відсоток впровадженості конструктивною роботою Управління Харківського навчального округу та його попечителів. [1].

В своєму підручнику "Історія фізичної культури та спорту в Україні" В. А. Вербицький та І. Г. Бондаренко виділяють чотири етапи розвитку гімнастики в середній школі з урахуванням змін в підходах до фізичного виховання. I-й етап (1864-1889 рр.) – період становлення практики фізичного виховання в середній школі. II-й етап (1889-1901 рр.) – період домінування військової гімнастики та стройових вправ. III етап (1900-1914 рр.) – період активного розвитку позашкільних форм фізичного виховання, занять спортом, рухливими іграми, змагального і спортивного початків. IV-й етап (1914-1917 рр.) – період занепаду практики фізичного виховання учнів, спортивно-масового руху, а також період домінування допризовної військової підготовки молоді. [4].

Проаналізувавши програмно-методичне забезпечення процесу фізичного виховання в середній школі Херсонської губернії на 1914 р. В. А. Вербицький прийшов до висновку, що найпопулярнішими в чоловічих гімназіях та реальних училищах були сокільська система гімнастики та військова гімнастика, а в жіночих – змішані системи: сокільсько-шведська, німецька та французька. Ці вподобання були схожі з загальними статистичними даними по Російській імперії за 1913 р.: сокільська або частково сокільська гімнастика, військовий стрій та частково стрій і військова гімнастика [5].

Спираючись на вищевикладене ми виокремлюємо гімнастику як окремий структурний компонент загальної спрямованості фізичного виховання, що був однією зі складових системи фізичної культури на етапі її інституалізації.

Брак кваліфікованих педагогів з фізичного виховання вважався однією з ключових проблем тогочасної школи. Протягом досліджуваного періоду більшість педагогів походили з військового середовища або були іноземцями, зважаючи на їхню кращу фізичну, теоретичну та методичну підготовленість. Ця теза знаходить своє підтвердження у спогадах генерала О. Д. Бутовського: "у кращому разі гімнастика викладається ... офіцерами чи унтер-офіцерами з військового навчання, тобто людьми, до заняття з дітьми не підготовленими, і з керівництва, написаного для солдат" [2]. Дослідники відзначають, що уроки гімнастики часто перетворювалися на вправи, які нагадували військовий вишкіл, а методи їх проведення викликали відразу серед учнів.

В 1870-1872 рр. гімнастику як спеціальну дисципліну було включено до освітніх програм в учительських семінаріях, а в 1877 р. Міністерство народної освіти видало циркуляр "Про вказівку випускникам учительських семінарій уміння викладати гімнастику та в атестатах вносити оцінку за оволодіння викладанням гімнастики", що мало підвищити рівень оволодіння предметом. Професійному розвитку вчителів-практиків сприяли курси підвищення кваліфікації. Такі курси, проводились як Військовим міністерством, так і Міністерством народної освіти, а також спортивними товариствами, наприклад популярними були курси товариства "Сокіл". В рамках військового відомства було відкрито перші курси з підготовки викладачів проф. П. Ф. Лесгафта, діяли Головна гімнастична фехтувальна школа, Педагогічний музей та офіцерська кавалерійська школа, що готували кадри не лише для військових, але й для цивільних закладів. Міністерство освіти створило систему курсів лише на початку ХХ ст. Так, у 1913 р. на Всеросійські літні педагогічних курсах для народних вчителів та вчительок при управлінні Київської навчальної округи навчалось 600 педагогів [7].

**Висновки.** За результатами проведеного аналізу нами встановлено:

1. В середній та початковій школі фізичне виховання набуло загальної спрямованості — розвиток фізичних якостей та зміцненні здоров'я учнівського контингенту.

2. Гімнастика, у ті часи була виокремлена, як окремий структурний компонент загальної спрямованості фізичного виховання, що був однією зі складових системи фізичної культури на етапі її інституалізації. Гімнастика тривалий час була обов'язковою дисципліною в початковій та середній школі в цивільних закладах освіти, отримавши статус обов'язкової дисципліни в 1889 р.

3. Влада, зважаючи на те, що молодь – це основа майбутніх збройних сил намагалась вводити в освітні програми елементи військової гімнастики та запровадити обов'язковість її викладання як предмета навчання. Військове міністерство та Міністерство народної освіти протягом досліджуваного нами періоду модернізували засоби, методи та форми проведення занять для підвищення фізичної підготовленості учнів.

4. Слабке методичне, матеріально-технічне забезпечення та проблеми з викладацькими кадрами не давали змоги реалізувати цю задумку в повному обсязі в цивільних навчальних закладах.

5. Недостатня кількість фізично підготовлених солдатів відповідно до армійських потреб стала наслідком поперше неналежної уваги до фізичного виховання в закладах системі освіти, по-друге того, що більшість дітей шкільного віку залишалися за межами навчальних закладів.

**Перспективи подальших досліджень** полягають у ретроспективному аналізі формування системи фізичної культури на українських землях, що опинились в межах двох імперій: Російської та Австро-угорської на етапі її інституалізації та причин, що зумовлювали її розвиток впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

#### Література

1. Бондарь А. С. Теория и практика физического воспитания гимназистов на Слобожанщине во второй половине ХІХ – в начале ХХ века : дисс. ... канд. наук по фв и сп. 24.00.02. Харків., 2006. 191 с.
2. Бутовский А. Д. Собрание сочинений : в 4 т. /укладачі Бубка С. Н., Булатова М. М. Київ : Олимпийская литература, 2009. Т. 2. 424 с.█
3. Вербицький В. А. Развитие физкультуры и спорта в навчальних закладах Півдня України (початок ХХ ст.) *Історичний архів*. 2008. Вип. 2. С. 116-122.
4. Вербицький В. А., Бондаренко І. Г. Історія фізичної культури та спорту в Україні. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 340 с.

5. Вербицький В. А. Програмно-методичне забезпечення процесу фізичного виховання в навчальних закладах Херсонської губернії (1864-1914) *Освітологічний дискурс*. 2015. №2 (10). С. 23-35.
6. Дьба Т. Г. Становлення професійної підготовки фахівців фізичного виховання наприкінці XIX – на початку XX століть *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2015. Вип. 4. С. 108-112.
7. Левітас Ф. Л. Київська доба лікаря і педагога Олександра Анохіна *Фізична культура і здоров'я людини: історія, сьогодення, майбутнє* (до 100-річчя першого київського диплома вчителя фізичної культури): Міжнар. наук.-практ. конфер., м. Київ, 18-19 жовт. 2012 р. К., 2012. С. 9-17.
8. Приходько А. И. Журнал «Красота и сила» (1913 г.) и его роль в развитии общественного физкультурного движения в Украине *Педагогика, психология та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2007. № 12. С. 118-122.
9. Соколова Н. Д. Військова підготовка в початкових школах Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*. 2014. №1. С. 12-15.
10. Історія фізичної культури : навчально-методичний посібник / Степанюк С., Гречанюк О., Малярєнко І., Ткачук В. Херсон : вид-во ПП Вишемирський В. С., 2016. 272 с.
11. Черпак Ю. В. Вітчизняний громадсько-педагогічний рух за розвиток фізичного виховання дітей і молоді (остання чверть XIX ст. – 1917 р.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2018. 309 с.

#### Reference

1. Bondar A. S. (2006) *Teoriia i praktika fizicheskoho vospitaniia gimnazistov na Slobozhanshchynе vo vtoroi polovine XIX – v nachale XIX veka* [Theory and Practice of Physical Education of Gymnasium Students in Slobozhanshchyna in the second half of the XIX – at the beginning of the XX Century] : diss. ... kand. nauk po fv i sp. 24.00.02. Kharkiv. 191 s.
2. Butovskiy A. D. (2009) *Sobranie sochinenii : v 4 t.* [Collected Works] / ukladachi Bubka S. N., Bulatova M. M. Kyiv : Olimpiyskaya literatura, T. 2. 424 s.
3. Verbytskyi V. A. (2008) *Rozvytok fizykultury i sportu v navchalnykh zakladakh Pivdnia Ukrainy (pochatok XX st.)* [Development of Physical Culture and Sports in Educational Institutions of the South of Ukraine (beginning of the XX century)] *Istorychnyi arkhiv*. Mykolaiv. Vyp. 2. S. 116-122.
4. Verbytskyi V. A., Bondarenko I. H. (2014) *Istoriia fizychnoi kultury ta sportu v Ukraini* [History of Physical Culture and Sports in Ukraine] Mykolaiv : ChDU im. Petra Mohyly. 340 s.
5. Verbytskyi V. A. (2015) *Prohramno-metodychne zabezpechennia protsesu fizychnoho vykhovannia v navchalnykh zakladakh Khersonskoi hubernii (1864 1914)* [Software and Methodological Support of the Process of Physical Education in Educational Institutions of Kherson Province (1864–1914)] *Osvitohichnyi dyskurs*. Kyiv. №2 (10). S. 23 35.
6. Dyba T. H. (2015) *Stanovlennia profesiinoi pidhotovky fakhivtsiv fizychnoho vykhovannia naprykintsi XIX – na pochatku XX stolit* [Formation of professional training of physical education specialists in the late nineteenth and early twentieth centuries] *Neperervna profesiina osvita: teoriia i praktyka*. Kyiv. Vyp. 4 S. 108-112.
7. Levitas F. L. (2012) *Kyivska doba likaria i pedahoha Oleksandra Anokhina* [Kyiv Era of Doctor and Teacher Oleksandr Anokhin] *Fizychna kultura i zdorovia liudyny: istoriia, sohodennia, maibutnie* (do 100 richchia pershoho kyivskoho dyploma vchytelia fizychnoi kultury): Mizhnar. nauk.-prakt. konfer., m. Kyiv, 18 19 zhovt. 2012 r. S. 9-17.
8. Prykhodko A. I. (2007) *Zhurnal «Krasota i syla» (1913 h.) i yoho rol v razvityi obshchestvennoho fizkulturnoho dvizheniya v Ukrainy* [The Journal "Beauty and Strength" (1913) and Its Role in the Development of the Public Physical Culture Movement in Ukraine] *Pedahohika, psykhohihiia ta medyko-biologichni problemy fizychnoho vykhovannia i sportu*. Kyiv. № 12. S. 118-122.
9. Sokolova N. D. (2014) *Viiskova pidhotovka v pochatkovykh shkolakh Rosiiskoi imperii naprykintsi XIX pochatku XX st.* [Military training in primary schools of the Russian Empire in the late nineteenth and early twentieth centuries] *Fizychnе vykhovannia, sport i kultura zdorovia u suchasnomu suspilstvi*. Kyiv. №1. S. 12-15.
10. *Istoriia fizychnoi kultury : navchalno-metodychnyi posibnyk* (2016) [History of Physical Culture] Stepaniuk S., Hrechaniuk O., Maliarenko I., Tkachuk V. Kherson : vyd-vo PP Vyshemyrskiy V. S. 272 s.
11. Cherpak Yu. V. (2018) *Vitchyzniani hromadsko-pedahohichni rukh za rozvytok fizychnoho vykhovannia ditei i molodi (ostannia chvert KhKh st. 1917 r.)* [National Social and Pedagogical Movement for the Development of Physical Education of Children and Youth (the last quarter of the nineteenth century 1917)] : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01. Kyiv. 309 s.